

O stave a perspektívach Podmalokarpatskej kultúrnej krajiny

Peter Podolák, Mikuláš Huba, Ján Hanušin¹

Táto štúdia vznikla vďaka podpore v rámci OP Výskum a vývoj pre projekt: "Centrum pre rozvoj sídelnej infraštruktúry znalostnej ekonomiky" (ITMS 26240120002), ktorý je spolufinancovaný zo zdrojov Európskeho fondu regionálneho rozvoja (80 %) a vďaka podpore Programu CENTRAL EUROPE, Cooperating for Success, spolufinancovanom Európskym fondom regionálneho rozvoja (20 %).

Kľúčové slová: kultúrna krajina, krajinné typy, Európsky dohovor o krajine, trvalo udržateľný rozvoj, rozvojové dokumenty, obyvateľstvo, sídla, suburbanizácia

Key words: cultural landscape, landscape types, European Landscape Convention, sustainable development, screening, perception, values, population, settlements, sub-urbanisation

1. Úvod

Kultúrna krajina ako neoddeliteľná súčasť nášho životného prostredia, ako aj súčasť identity miestnych obyvateľov, čelí vážnym hrozbám súvisiacim s dôsledkami suburbanizačných a iných procesov charakterizujúcich éru globalizácie. Cieľom *Medzinárodného Projektu Vital Landscapes*, na ktorom sa spolupodieľa i Geografický ústav SAV, je podpora zachovania komplexu hodnôt kultúrnej krajiny v strednej Európe a to cestou jej ochrany a udržateľného rozvoja v intenciách relevantných medzinárodných dohovorov, v prvom rade *Európskeho dohovoru o krajine*. Modelovým územím slovenskej časti projektu je *Podmalokarpatský región* na styku Malých Karpát a Podunajskej nížiny, ktorý je charakteristický najmä krajinnými štruktúrami vinohradníckej krajiny. Cieľom tohto príspevku je dokumentovať

¹ RNDr. Peter Podolák, CSc.

Prof. RNDr. Mikuláš Huba, CSc.

RNDr. Ján Hanušin, CSc.

Geografický ústav SAV, Štefánikova 49, 814 73 Bratislava

niektoré relevantné súvislosti vývoja kultúrnej krajiny Podmalokarpatského regiónu v kontexte prírodných daností, sídelno-populačného vývoja územia ako aj základných princípov Európskeho dohovoru o krajine.

2. Niektoré metodické poznámky a úvahy o kultúrnej krajine

Charakteristické typy a štruktúry kultúrnej krajiny patria medzi kľúčové faktory stredoeurópskej kultúrnej identity, v ktorej sa spája prírodné s kultúrnym. V strednej a západnej Európe nájdeme v súčasnosti relatívne málo nedotknutých alebo prírode blízkych krajinných celkov. Prevažnú časť rozlohy zaberá kultúrna krajina v rôznom stupni pretvorenia pôvodnej krajiny a s rôznym stupňom jej zachovanosti či funkčnosti. Napriek svojim ekologickým, estetickým, kultúrnym, ale i ekonomickým hodnotám sa kultúrna krajina a jej hodnoty v strednej Európe stále ešte nedoceňujú. Krajina sa pod tlakom prebiehajúcich ekonomických aktivít stále viac a viac fragmentuje a deštruuje. Jedným z dôvodov takéhoto nežiaduceho vývoja je chýbajúce povedomie o hodnotách krajiny, nedostatok vôle na jej ochranu a udržateľný manažment, ako aj deficit predstavivosti o alternatívnych možnostiach jej vývoja. Navyše, kultúrna krajina je zväčša menej účinne chránená ako pôvodná prírodná krajina, pri ktorej je legislatívny, plánovací i výkonný proces ochrany prepracovaný a aplikovaný na oveľa kvalitnejšej úrovni a aj verejné povedomie o jej hodnotách je nepomerne vyššie ako v prípade kultúrnej krajiny.

Vážnou prekážkou dôslednejšej starostlivosti o krajinu je aj priepasť medzi ochranou prírody, krajiny a ochranou kultúrneho dedičstva na jednej strane a hospodárskym rozvojom na strane druhej.

Dôležitým cieľom starostlivosti o krajinu je preto integrácia ochrany prírodných a kultúrnych hodnôt krajiny s udržateľným ekonomickým a sociálnym rozvojom. Na to je potrebné analyzovať súčasné a navrhnúť nové organizačné, legislatívno-právne, politické, ekonomické a iné nástroje. Na dosiahnutie týchto cieľov slúžia popri tradičných nástrojoch regionálneho rozvoja a ochrany krajiny napríklad aj metódy zapájania verejnosti do plánovania a manažmentu krajiny (v zmysle Agendy 21), tvorba scenárov miestneho a regionálneho rozvoja krajiny, ako aj medzinárodná výmena skúseností.

Ako zdôrazňuje Komisia UNESCO o svetovom dedičstve (The World Heritage Committee) kultúrne krajiny - skultivované terasy na vyčnievajúcich miestach, záhrady, posvätné miesta atď. dokladujú tvorivého génia, sociálny rozvoj, tvorivú a duchovnú vitalitu človeka. Sú súčasťou našej kolektívnej identity.

Za hlavný zdroj nedorozumení a rozporuplnosti v chápaní a interpretácii slovného spojenia *kultúrna krajina* je možné považovať sémantický rozpor v samotnom chápaní pojmu *kultúra*. Pre časť autorov je tak kultúra krajina synonymom akejsi kultúrnej nadstavby: kultúrneho dedičstva premietnutého do krajiny. Diametrálne odlišné chápanie kultúrnej krajiny predstavuje prístup, keď pojem *kultúrny* vystupuje ako ekvivalent pojmu *civilizačný*, človekom pretvorený, odprírodnený, kedy za súčasť kultúrnej krajiny musíme považovať aj takú krajinu, ktorá s predchádzajúcim chápaním kultúry nemá nič spoločné, teda aj človekom vážne narušenú, disharmonickú, zdevastovanú, či dokonca „nekultúrnu“ krajinu, teda takú, ktorá je zbavenú kultúrnych hodnôt zodpovedajúcich predchádzajúcemu chápaniu kultúry a kultúrnej krajiny.

Takéto širšie chápanie kultúrnej krajiny preferujú aj Hanušin et al. (2000), podľa ktorých je kultúrna krajina pôvodne prírodná krajina pretvorená činnosťou človeka. Popri prírodných procesoch sa v kultúrnej krajine uplatňujú aj ekonomické a sociálne procesy a zákonitosti. Človek prostredníctvom antropických vplyvov vytvára v kultúrnej krajine druhotnú krajinnú štruktúru. Podľa intenzity pretvorenia i podľa dominantnej funkcie rozlišujeme rôzne typy krajiny, napríklad krajinu poľnohospodársku, mestskú, priemyselnú a pod. (Hanušin et al. 2000). Forman a Godron (1993) síce explicitne nepoužívajú termín „kultúrna krajina“, ale vymedzili tzv. gradient úprav krajiny, ktorým označujú mieru pretvorenia krajiny od prírodnej, cez obhospodarovanie, obrábanie, prímestskú a mestskú krajinu. Eticko-metodologickým problémom definície kultúrnej krajiny je otázka, kedy a či a ako je krajina kultúrna (v zmysle kultúry ako takej) a kedy už nie je kultúrna (je „nekultúrna“), ale len pretvorená a či je pojem kultúrna krajina len synonymom pre krajinu pretvorenú? Ak môžeme za kultúrnú krajinu označiť stáročia zakladané a citlivo obrábané drobné štruktúry vinohradníckej krajiny, rešpektujúce prírodné danosti, je vhodné ten istý termín použiť aj v súvislosti s malým alebo žiadnym rešpektom vystavanými rozsiahlymi priemyselnými alebo ťažobnými areálmi? Môžeme za pozostatky kultúrnej krajiny považovať napríklad územia so zvyškami ťažobných zariadení, hút a inej rozsiahlej priemyselnej či banskej činnosti, ktoré boli v čase svojho vzniku a prosperity príkladom drastických až bezohľadných zásahov do

krajiny? Aj v tomto prípade sa hodnoty a hodnotové kritériá môžu meniť v čase čoho následkom je skutočnosť, že dnes sú pozostatky takýchto, historicky zdevastovaných areálov, na mnohých miestach chránené, napríklad na území nemeckého Porúria alebo našich Štiavnických vrchov. Príkladom široko vymedzeného chápania obsahu pojmu kultúrna krajina je aj prístup UNESCO, ktoré má na zozname Svetového kultúrneho dedičstva 66 lokalít identifikovaných ako kultúrna krajina. Prevládajú lokality poľnohospodárskej krajiny, parkov, archeologické lokality, ale nájdeme tu aj tri klasické priemyselné resp. banské areály. Vo všetkých prípadoch však ide o historické (či dokonca prehistorické) štruktúry krajiny.

Je teda na mieste chrániť každú človekom pretvorenú krajinu, alebo si ochranu zaslúžia len určité hodnoty krajiny (napr. kultúrno-historické artefakty v krajine, charakteristický vzhľad krajiny, tradičná parcelácia, dochované historické štruktúry krajiny a pod.)? V snahe integrovať takéto „ochrany hodné“ prvky, štruktúry a vlastnosti krajiny pod spoločného menovateľa môžeme ich zahrnúť pod pojem *hodnoty krajiny*. V snahe zachovať a rozvíjať takéto pozitívne hodnoty krajiny môžeme podľa konkrétnej situácie uplatňovať rôzne stratégie: ochranu, udržateľný manažment, alebo obnovu, reštauráciu, či revitalizáciu „znehodnotených hodnôt“ krajiny.

3. Európsky dohovor o krajine

Slovenská republika v ostatnom čase pristúpila k viacerým medzinárodným dohovorom či iným dokumentom, súvisiacim s témou krajiny. Aj keď zväčša neotvárajú priamu cestu k finančným zdrojom, predstavujú náš dobrovoľne prijatý medzinárodný záväzok a zároveň vytvárajú určitý podporný konceptuálny či strategický rámec a sľubujú odbornú a inú pomoc na báze medzinárodnej spolupráce pri ochrane a udržateľnom manažmente malokarpatskej a podmalokarpatskej krajiny a jej hodnôt. Za všetky spomenieme aspoň dva, k plneniu ktorých sme sa v ostatných rokoch zaviazali. Je to *Dohovor o ochrane životného prostredia a trvalo udržateľnom rozvoji Karpát (Karpatský dohovor)* (UN ECE, 2003) a *Európsky dohovor o krajine* z dielne Rady Európy (CoE, 2000).

Podľa jeho článku 5. sa každá zmluvná strana sa zaväzuje:

a/ právne uznať krajinu ako základnú zložku prostredia miestnych obyvateľov, ako vyjadrenie rozmanitosti ich spoločného kultúrneho a prírodného dedičstva a základ ich identity,

- b/ zaviesť a realizovať krajinné koncepcie zamerané na ochranu, manažment a plánovanie krajiny prostredníctvom špecifických opatrení (sú uvedené v nasledujúcom čl. 6 – pozn. aut.),
- c/ vytvoriť podmienky pre účasť širokej verejnosti, miestnych a regionálnych orgánov a ďalších subjektov, zainteresovaných na určovaní a realizácii krajinných koncepcií podľa písmena b,
- d/ integrovať krajinu do svojich regionálnych a územnoplánovacích, ako aj kultúrnych, environmentálnych, poľnohospodárskych, sociálnych, hospodárskych a ďalších koncepcií s možným priamym alebo nepriamym vplyvom na krajinu.

4. Podmalokarpatský región

Jedným z území na Slovensku, na ktorom možno azda najlepšie študovať charakteristiky kultúrnej krajiny, jej zmeny, dynamiku a štruktúru, je zázemie hlavného a najväčšieho mesta Slovenska - Bratislavy. Mestská krajina Bratislavy sa so vzdialenosťou od intravilánu mení, transformuje, gradient zmien krajiny sa zvoľňuje, vplyv človeka sa zmenšuje, mestská krajina postupne prechádza do krajiny obrábanej, vidieckej. Zvlášť dobre možno tieto zmeny pozorovať na východnom úpätí Malých Karpát, typickom svojráznou sídelnou štruktúrou, tradíciou vinohradníctva a istými špecifikami prírodnej krajiny. Pás územia na prechode medzi Malými Karpatmi a Podunajskou nížinou sme označili ako Podmalokarpatský región. Je to pás obcí medzi Smolenicami a Bratislavou. Celková rozloha regiónu je 488 km². V 22 obciach a 2 mestských častiach Bratislavy tu žije asi 93 000 obyvateľov. Západnú časť regiónu zaberajú východné, resp. juhovýchodné časti Malých Karpát vrátane ich úpätia na rozhraní Malých Karpát a Podunajskej nížiny. Východnejšie položenú časť regiónu tvorí priľahlá časť Podunajskej pahorkatiny (Trnavská pahorkatina). Fyzickogeografický charakter územia do istej miery determinoval aj charakter osídlenia, tradičných aktivít a s tým spojené špecifické podmienky pre vytváranie kultúrnej krajiny. V oblasti Malých Karpát to boli najmä lesníctvo, ťažba a spracovanie dreva, baníctvo, výroba dreveného uhlia a ďalších produktov vyrábaných na báze bukového dreva. Na pahorkatinovej časti nížiny dominuje poľnohospodárstvo s chovom hospodárskych zvierat. Krajinárskym špecifikom územia je systém mladých štvrtohorných tektonických úpätných mokrad'ových depresii nazývaných šúry. Pôvodne sa rozprestierali na území medzi Bratislavou Račou – Modrou a

Bernolákovom. Prirodzene bezodtokové územia zanášané splaveninami z Malých Karpát, na ktorých sa vytvorili rašelinové pôdy a mokrad'ové ekosystémy boli po stáročia prakticky neosídlené a vytvárali komunikačnú bariéru medzi susednými obcami. Technickými zásahmi v 20. storočí sa najmä najväčší zo šúrov – Jurský - pri Svätom Jure zmenil na oklieštený systém mokradí s vodným režimom kontrolovaným technickými zariadeniami. Zo severnejšie položeného Modranského šúru sú v súčasnosti len malé zvyšky mokrad'ových spoločenstiev zaplavovaných len počas vlhkých období. Významným zásahom do fungovania Jurského šúru je existujúca, ale najmä plánovaná zástavba v okolí Čiernej vody. Vznik a rozvoj pretvorenej krajiny, ktorá vzniká po obvode pôvodného Jurského šúra je sprevádzaný celou reťazou diskutabilných až jednoznačne negatívnych krokov a postupov nerešpektujúcich prírodné danosti územia smerujúcich k degradácii pôvodnej prírodnej krajiny do stavu vyžadujúceho si následné nové a nové zásahy a opatrenia, ktorých jediným cieľom je udržať využiteľnosť a obývatel'nosť tejto lokality (odvodňovanie pozemkov, prečerpávanie vôd z permanentne podmáčaných pozemkov a pod.).

Úpätne mokrad'ové depresie alebo ich náznaky nájdeme aj v severnejších častiach regiónu medzi Častou a Hornými Orešanmi. Odvodňujú ich paralelné toky stekajúce z malých Karpát, najväčšími z nich sú Stoličný potok (odvodňuje Modranský šúr), Gidra a Parná.

Charakteristickou aktivitou celého regiónu, výrazne podmieňujúcou vznik a existenciu kultúrnej krajiny je vinohradníctvo. Vinohrady sú v Malých Karpatoch lokalizované v úpätnej časti pohoria a na jeho nižších až stredných polohách do nadmorských výšok 320-350 m n.m. Vinice tu tvoria prakticky kompaktný pás územia s enklávami intravilánov sídiel od Rače po Dolné Orešany. Na pahorkatinách Podunajskej nížiny vinice zaberajú stredne sklonité svahové polohy najmä na chrbtových, lepšie preslnených častiach. Najväčšiu rozlohu dosahujú na chrbte Trnavskej pahorkatiny medzi Šenkvicami a Modrou, odkiaľ pokračujú do Malých Karpát.

5. Kultúrna krajina Podmalokarpatského regiónu v kontexte sídelno - populačných zmien

Sledované územie predstavuje v rámci celoslovenských porovnaní špecifický región. Poloha na úpätí južných svahov Malých Karpát a v zázemí hlavného mesta Slovenska v mnohých oblastiach determinovala aj ekonomický a sídelno-populačný vývoj miest a obcí sledovaného regiónu.

Vinohradnícka tradícia mestečiek a obcí na svahoch Malých Karpát sa traduje už od 13. storočia. V priebehu historického vývoja sa z tohto územia stalo rozlohou aj významom najväčším centrom vinohradníctva na Slovensku. Aj v druhej polovici 20. storočia v prevažnej väčšine obcí regiónu dominovala orientácia na rozhodujúce poľnohospodárske odvetvie v tejto oblasti, resp. na aktivity s ním súvisiace. Zároveň sa najmä v období 70-tych rokov v rámci v tom období všeobecne fungujúcej koncentračnej tendencie obyvateľstva i jeho aktivít zvyšovala intenzita dennej dochádzky za prácou v iných hospodárskych odvetviach, vzdelaním i ostatnými službami nadregionálneho významu do neďalekej Bratislavy. Denná dochádzka síce čiastočne znížila intenzitu vystaňovania z vidieka do centra, ale napriek tomu sa počas 70-tych i 80-tych rokov počet obyvateľov vo vidieckych obciach znižoval. Počet obyvateľov žijúcich a vykonávajúcich svoje aktivity v konkrétnom území, ako aj ich priestorové rozmiestnenie (koncentrácia) výrazným spôsobom ovplyvňuje fungovanie a vývoj kultúrnej krajiny v pozitívnom resp. i negatívnom zmysle.

Vývoj obyvateľstva v jednotlivých obciach je zachytený v Tabuľke 1. Od 70-tych rokov sa prejavuje úbytok obyvateľstva najmä v menších a stredne veľkých obciach regiónu (Píla, Štefanová, Borová, Dubová, Doľany, Vinosady). Aj vo veľkých vidieckych obciach (Častá, Slovenský Grob, Chorvátsky Grob, Šenkvice) a mestečku Svätý Jur počet obyvateľov klesal. Na druhej strane si mestské centrá regiónu (najmä Pezinok a Modra) počas celého vývoja od 70-tych rokov zachovali prírastok obyvateľstva, ktorý sa takmer vo všetkých vidieckych obciach opäť obnovil po r. 1991. Špecifický prípad predstavujú Rača a Vajnory. Obe tradičné historické vinohradnícke obce sa v r. 1946 stali administratívnou súčasťou Bratislavy. Aj po tomto pripojení si obe pripojené obce ešte dlhší čas zachovávali prevažne vidiecky charakter, ktorý vo Vajnoroch pretrváva z veľkej časti aj v súčasnosti. Prispelo k tomu (najmä vo Vajnoroch) aj priestorové oddelenie od ostatných zastavaných mestských častí. V Rači sa po r. 1970 začala výstavba veľkých panelových sídlisk a odvtedy dochádza k postupnému spájaniu s ostatnými zastavanými časťami mesta. Po roku 1990 prijala vtedajšia Slovenská národná rada nový zákon o Bratislave, podľa ktorého sa stali mestskými časťami s vlastnou miestnou samosprávou, čo im zabezpečilo čiastočnú samostatnosť v niektorých oblastiach.

Tabuľka 1: Vývoj počtu obyvateľov v obciach Podmalokarpatského regiónu (1970 – 2010)

OBEC	POČET OBYVATEĽOV				
	1970	1980	1991	2001	2010
Budmerice	1 913	1 867	1 892	1 969	2 258
Častá	2 222	2 151	2 009	2 068	2 183
Dolňany	1 198	1 086	986	1 011	1 037
Dubová	1 135	1 001	834	860	907
Limbach	955	977	904	1 141	1 688
Modra	7 149	7 679	8 090	8 536	8 957
Pezinok	12 123	17 116	20 515	21 082	22 068
Píla	410	316	248	261	306
Slovenský Grob	2 276	2 247	1 785	1 843	2 059
Svätý Jur	5 286	5 123	4 600	4 614	5 167
Šenkvice	4 238	4 240	3 982	4 230	4 579
Štefanová	423	360	331	338	321
Viničné	1 758	1 645	1 439	1 497	1 972
Vinosady	1 110	1 006	884	969	1 210
Vištuk	1 794	1 526	1 366	1 349	1 369
Rača	17 450	21 918	20 784	20 172	20 548
Vajnory			3 384	3 828	5 057
Chorvátsky Grob	2 080	1 919	1 571	1 587	3 162
Borová	480	426	313	329	382
Dlhá	491	*	401	383	372
Dolné Orešany	1 644	1 430	1 204	1 179	1 283
Horné Orešany	2 160	2 056	1 910	1 811	1 885
Lošonec	738	*	509	517	539
Smolenice	2 656	3 294	3 155	3 234	3 342

Poznámka: V r. 1980 bola obec Dlhá administratívnu súčasťou obce Košolná a obec Lošonec súčasťou Smoleníc.

Základným znakom populačného vývoja v sledovanom regióne je jeho úzka súvislosť so sídelným vývojom Bratislavy, ako najväčšej sídelnej aglomerácie Slovenska. Zatiaľ čo v predchádzajúcich desaťročiach vrcholila extenzívna fáza urbanizácie Slovenska (charakterizovaná masovým sťahovaním obyvateľstva do miest a vyľudňovaním vidieka), približne od druhej polovice 90-tych rokov sa tento trend otočil a mestá začali vysťahovaním obyvateľov strácať. Atraktívnymi sa stali predovšetkým vidiecke obce v ich zázemí. Obce

Podmalokarpatského regiónu patria z tohto hľadiska aj v rámci celoslovenských porovnaní medzi najviac atraktívne.

Úroveň celkovej zmeny počtu obyvateľov je závislá na hodnotách dvoch komponentov. Prirodzená zložka celkového prírastku je po roku 2000 veľmi nízka, vo väčšine obcí sa narodí menej detí ako zomrie obyvateľov. Hodnoty celkového prírastku sú tak dominantne ovplyvnené úrovňou výslednej migračnej bilancie, ktorej hodnoty vo všetkých obciach niekoľkonásobne prevyšujú úroveň prirodzeného prírastku - napr. v období od r. 2000 Dolné Orešany registrujú migračný prírastok takmer 40 ‰ a prirodzený úbytok – 4,0 ‰, takmer v rovnakom pomere aj ďalšie obce. Najviac obyvateľov získavajú migráciou Chorvátsky Grob, Limbach, Viničné, Vinosady a Vajnory, teda obce, v ktorých bola realizovaná výstavba rozsiahlych koncentrácií nových obytných súborov. Tieto obce sú zároveň charakterizované aj najvyššou úrovňou hodnôt celkového prírastku obyvateľstva (Tabuľka 2).

6. Suburbanizácia a kultúrna krajina Podmalokarpatského regiónu

Suburbanizačné tendencie v zázemí hlavného mesta dokazuje (okrem iného) aj skutočnosť, že migračné toky z Bratislavy do viacerých vidieckych obcí sú niekoľkokrát intenzívnejšie ako migrácia v opačnom smere. Z Bratislavy sa takmer do všetkých sledovaných obcí vysťahuje oveľa viac obyvateľov ako sa z týchto obcí presunie do hlavného mesta. Obce v severovýchodnej časti sledovaného regiónu patria už do zázemia Trnavy s ktorou majú najsilnejšie migračné väzby, predovšetkým Lošonec, Dolné a Horné Orešany. Pri hodnotení migračných pohybov registrovaných štatistickou je si však potrebné uvedomiť ešte jednu skutočnosť. Mnohí obyvatelia, ktorí sa fakticky sťahujú z mesta, si nemedia miesto svojho trvalého pobytu a v meste si napr. nechávajú v rezerve aj svoj pôvodný byt. Takým spôsobom je intenzita vysťahovania do zázemia miest fakticky ešte vyššia ako ukazujú evidované štatistiky, pričom v mnohých prípadoch prichádzajú vidiecke obce o nemalé finančné čiastky z podielových daní a snažia sa proti tomu v rámci existujúcich právnych noriem bojovať – napr. zvýšenými sadzbami dane z nehnuteľnosti pre obyvateľov, ktorí nemajú v obci trvalé bydlisko. Situáciu v prirodzenom a migračnom vývoji sledovaných obcí (pôrodnosti, úmrtnosti a sťahovaní) možno však celkovo hodnotiť optimisticky aj z toho pohľadu, že v mnohých stovkách vidieckych obcí na celom Slovensku zápasia s nedostatkom demografických zdrojov, vymieraním a vysokými úbytkami obyvateľstva. Aj v sledovaných

obciach sa prejavujú dlhodobé trendy demografického vývoja charakteristické pre celé obyvateľstvo Slovenska (napr. starnutie populácie), ale vplyvom intenzívnej migrácie sa menia aj ďalšie charakteristiky ako napr. sociálna štruktúra obyvateľstva.

Tabuľka 2: Vybrané charakteristiky suburbanizačného procesu v obciach Podmalokarpatského regiónu

	Celkový prírastok obyvateľstva v období 2001 – 2009 (v ‰)	% prist'ahovaných z BA (* z TT)	Zmena počtu nových bytov v období 2001 – 2007 (v % ku stavu v r. 2001)
Budmerice	17,5	28,0	9,2
Častá	4,9	29,7	6,0
Doľany	1,3	29,8	8,2
Dubová	8,5	29,7	6,8
Limbach	45,7	54,0	23,4
Modra	5,3	28,5	7,4
Pezinok	4,7	31,0	9,7
Píla	18,4	23,5	13,6
Slovenský Grob	12,9	44,8	10,8
Svätý Jur	11,0	51,5	7,2
Šenkvice	9,2	22,3	6,7
Štefanová	- 6,1	12,0	4,5
Viničné	27,2	24,4	23,1
Vinosady	26,4	18,9	12,2
Vištuk	0,8	33,7	4,0
Rača	2,0		5,0
Vajnory	31,9		21,7
Chorvátsky Grob	73,3	66,6	94,8
Borová	18,0	16,3	13,0
Dlhá	- 8,4	5,9 *	7,6
Dolné Orešany	12,0	10,4 *	9,1
Horné Orešany	4,4	10,4 *	7,0
Lošonec	6,8	6,9 *	8,6
Smolenice	3,2	8,0 *	10,6

Poznámka: Celkový prírastok obyvateľstva vyjadruje priemerný ročný celkový prírastok v prepočte na 1000 obyvateľov stredného stavu obyvateľstva obce v období 2001 – 2009.

Druhý stĺpec tabuľky vyjadruje podiel prist'ahovaných z Bratislavy (* z Trnavy) na celkovom počte prist'ahovaných do obce v období 2001- 2008. V obciach označených * dominujú migračné väzby s Trnavou, ktoré sú v týchto prípadoch intenzívnejšie ako väzby s Bratislavou.

Celkový vývoj obyvateľstva a jeho jednotlivých charakteristík v sledovaných obciach má okrem už uvedených príčin aj ďalšie širšie celospoločenské súvislosti, spojené s ekonomickou

a sociálnou situáciou mladých rodín i obyvateľstva celkove, možnosťami zamestnania, výstavbou bytov v mestách (resp. v mnohých prípadoch jej finančnou nedostupnosťou pre niektoré kategórie obyvateľov), zvyšovaním nákladov na cestovné a z toho najmä na dochádzku do zamestnania, ako aj ďalšími vplyvmi. Vplyvom nových podmienok sa značne zmenili sociálne, demografické a ekonomické znaky obyvateľstva v sledovanom území. Počet a štruktúru obyvateľstva výrazne ovplyvnili procesy, ktoré prebiehajú aj v ostatných častiach Slovenska, ale v okolí Bratislavy sa v mnohých prípadoch prejavujú oveľa intenzívnejšie. V regióne je v ďalších rokoch možné očakávať z rôznych demografických, sociálno-ekonomických i ďalších dôvodov stabilizujúcu sa situáciu vo vývoji počtu obyvateľov (Bleha, Vaňo 2008). Pomerne značné zmeny je však možné predpokladať vo vývoji štruktúry obyvateľstva, predovšetkým vekovej a čiastočne i sociálno-ekonomickej. V rozvoji ekonomických aktivít a zamestnanosti majú obce tradičný potenciál vo svojej výhodnej polohe v blízkosti veľkého centra, ako aj v spojení a nadväznosti na rozvoj celého regiónu. Ďalším významným fenoménom v regióne sú aktivity súvisiace s domácim i zahraničným cestovným ruchom (napr. Podmalokarpatská vínná cesta).

Suburbanizácia, výrazne sa prejavujúca aj v Podmalokarpatskom regióne, prináša významné zmeny v spôsobe využívania kultúrnej krajiny. Poľnohospodárska výroba je na veľkej rozlohe postupne nahradzovaná bývaním i komerčnými funkciami. Popri rodinných domoch sa stavajú hypermarkety, nákupné centrá a zakladajú sa priemyselné zóny so skladmi, distribučnými centrami i výrobou. Rezidenčná suburbanizácia sa prejavuje v niekoľkých formách. Developeri vytvárajú veľké rezidenčné okrsky s výstavbou rodinných domov na kľúč alebo zhromažďujú pôdu, rozparcelujú ju na stavebné pozemky, ktoré doplnia potrebnou infraštruktúrou a predávajú záujemcom.

Jedným zo základných ukazovateľov dokumentujúcich suburbanizačné procesy je počet nových bytov. V obciach, do ktorých sa sťahuje z miest najviac obyvateľov, by malo pribúdať aj najviac nových bytov. Vo viacerých prípadoch môže síce ísť aj o rekonštrukciu starších domov (bytov), ale v princípe by takáto závislosť mala platiť. Spomedzi sledovaných obcí je najvyšší prírastok nových bytov (od roku 2001) registrovaný v Chorvátskom Grobe, Limbachu, Viničnom a Vajnorochoch. Menia sa hodnotové orientácie ľudí vo vzťahu k bývaniu. Nové podmienky na Slovensku viedli k rastu príjmovej diferenciácie spoločnosti. Sťahovanie do zázemia miest je charakteristické pre určité sociálne skupiny. Vzhľadom na sociálnu, kultúrnu a vzdelanostnú štruktúru imigrantov so svojimi špecifickými požiadavkami existujú

potenciálne zdroje napätia ohľadne fungovania vidieckych obcí a ich novej sociálnej organizácie. Prispieva k tomu nielen odlišnosť životných štýlov oboch skupín, ale aj priestorové oddelenie bývania prisťahovalcov. V prípade rezidenčnej suburbanizácie sa stavia na okraji existujúcich vidieckych sídiel. Nové okrsky luxusného bývania sa budujú i vo voľnej krajine. Suburbanizácia prebieha taktiež aj formou výstavby na jednotlivých voľných parcelách vo vnútri existujúcej zástavby alebo rekonštrukciou pôvodných objektov. Záleží na konkrétnych projektoch, ako citlivo (resp. necitlivo) sa integrujú do existujúceho prostredia obce.

Rezidenčná suburbanizácia prispieva k zmene tradičnej sociálno-priestorovej štruktúre našich sídel. V súčasnosti prímestské zóny získavajú migráciou predovšetkým obyvateľstvo s vyššími príjmami a vyšším vzdelaním. Ľudia, ktorí sa sťahujú a stavajú si svoje rezidencie v suburbánnych zónach, sú vo veľkej miere zo sociálne dobre situovanej časti populácie, z vyšších sociálnych vrstiev. Tu hľadajú vyšší štandard bývania, vyššiu kvalitu životného prostredia, s naviazaným dobrým dopravným spojením na najbližšie mesto. Sociálny status domácností nových imigrantov v zázemí miest obyčajne ostro kontrastuje s pôvodným obyvateľstvom obce. Napriek tomu, že segregácia je v zásade prirodzený proces charakteristický pre mestá, aj v nových prímestských vidieckych sídlach môžeme sledovať zvláštne prejavy správania nových prisťahovaných. V niektorých lokalitách vidíme tendenciu nových prisťahovalcov separovať sa od zvyšku obce. Podoby tejto snahy sú rôzne, od určitých odstup udržiavaných sa prejavov správania, až po uzavretie sa do svojho sveta za vysoké oplotenie svojich nových, často luxusných rezidencií. Takáto segregácia môže niekedy viesť ku konfliktným situáciám, kedy sa početné skupiny prisťahovalcov nezaujímajú o problematiku rozvoja obce, resp. môžu mať úplne odlišné názory od pôvodných obyvateľov.

7. Pozitíva a negatíva suburbanizácie a ďalších vývojových trendov vo väzbe na kultúrnu krajinu Podmalokarpatského regiónu

Suburbanizácia na Slovensku zatiaľ nepredstavuje problém, ktorému by sa venovala adekvátna pozornosť nielen odborníkov, úradov i politikov, ale ani médií a širšej verejnosti. V sledovanom regióne, ako časti zázemia hlavného mesta s najvyššou sociálno-ekonomickou úrovňou v rámci celého Slovenska, sa viaceré z dôsledkov tohto procesu na hodnoty kultúrnej krajiny prejavujú relatívne najintenzívnejšie. Niektoré čiastkové stránky suburbánneho rozvoja, predovšetkým výstavba mnohých hypermarketov a veľký záber poľnohospodárskej pôdy často vysokej bonity sú kritizované zo strany mimovládnych organizácií tretieho sektora. Zo strany odbornej verejnosti sa len poskromne ozývajú varovné hlasy vzhľadom k niektorým aspektom suburbanizačného procesu. Suburbanizácia, ako veľmi komplexný proces s činiteľmi veľmi rôznorodej povahy, má svoje pozitívne i negatívne stránky. Medzi pozitíva je možné zaradiť zlepšenie kvality bytového fondu a naplnenie túžob tisícok obyvateľov o vlastnom individuálnom bývaní. Na druhej strane je tento (v podmienkach Slovenska, žiaľ, dosť živelný proces) sprevádzaný aj negatívnymi javmi, medzi ktoré je možné zaradiť predovšetkým:

- sociálnu segregáciu - do prímestských lokalít sa sťahujú predovšetkým ľudia s vyšším sociálnym statusom, sociálnu izoláciu podporuje aj takmer výlučné používanie automobilu na akýkoľvek presun a v prípade aj priestorovej separácie novej výstavby minimálne kontakty s pôvodným obyvateľstvom obce,
- prudké zvýšenie individuálnej automobilovej dopravy - ľudia z prímestských oblastí pravidelne dochádzajú do mesta za prácou, vzdelaním, službami, kultúrou apod. Navyše, v oblastiach s nízkou hustotou zaľudnenia nemôže efektívne fungovať verejná doprava,
- úpadok centier miest – v niektorých prípadoch sa centrá miest vyľudňujú (najmä vo večerných hodinách), často chátrajú staré obytné a obchodné objekty, investori majú nižší záujem o využitie starých priemyselných zón,
- komerčná zástavba (hypermarkety, rýchle občerstvenie, čerpacie stanice, multikiná) sa koncentruje do pásov pozdĺž veľkých ciest a diaľnic, ktoré sú často dostupné iba individuálnou automobilovou dopravou,

- viaceré novovybudované domy (niekedy aj celé súbory) sú aj z hľadiska kvality urbanistického riešenia veľmi negatívnym príkladom na možné využitie potenciálu kultúrnej krajiny pre obytné prostredie,
- radikálne zmeny vo využívaní krajiny - znižuje sa rozloha pozemkov vhodných na poľnohospodárske, lesnícke a rekreačné využitie pričom takáto zmena využitia pôdneho fondu je prakticky nezvratná.

Viacere z načrtnutých súvislostí sídelno-populačného vývoja sa v Podmalokarpatskom regióne prejavujú natoľko intenzívne ako v žiadnej inej časti Slovenska. Na príklade pozitívnych i negatívnych dôsledkov sa môžu obce v zázemí ďalších miest na Slovensku poučiť o vplyve suburbanizačného tlaku na hodnoty kultúrnej krajiny.

Medzi ďalšie pozitíva (silné stránky) regiónu je možné zaradiť, skutočnosť, že okrem jednotlivých prírodných, kultúrno-historických a ďalších hodnôt predstavuje hodnotu samo o sebe aj tunajšia špecifická kultúrna krajina ako celok. Bratislava so svojím zázemím sa stáva dôležitou destináciou cestovného ruchu a Podmalokarpatský región môže v tomto smere mimoriadne významnú úlohu. Silnou stránkou celého regiónu je však aj (čiastočne reálne, čiastočne potenciálne) ľudský potenciál miestnych obyvateľov ako aj bohatá, nielen prírodná, ale aj kultúrno-historická rôznorodosť (diverzita). Správne pochopené, dôsledne chránené a rozumne i citlivo využité hodnoty regiónu, potenciálu tunajšej krajiny i ľudských zdrojov sú príležitosťou v symbolickom, ale aj vo veľmi pragmatickom zmysle.

Na druhej strane negatívom, slabou stránkou a zdrojom rizík či ohrození sú popri niektorých charakteristikách polohy a prírodných faktorov, súvisiacich so zraniteľnosťou tunajších ekosystémov je aj znečistenie či devastácia prostredia a nadmerná exploatácia prírodných zdrojov, ako aj následky ďalších neregulovaných a necitlivých ľudských aktivít. Niektoré negatíva, chyby a disproporcie sú dedičstvom minulosti, iné sú aktuálne dodnes a sú dokonca stále väčšou hrozbou pre budúcnosť. Vo vzťahu k prírode, pamiatkam, kultúrno-historickej a sociálnej topografii ako aj k celkovému krajinnému rázu je slabou stránkou, rizikom i zdrojom ohrození najmä celkové nepochopenie samotného zmyslu ochrany prírody, krajiny a prostredia, ako aj toho, že dôsledná ochrana a udržateľný manažment hodnôt prírodného a kultúrneho dedičstva ako aj ich rozumné využívanie patria nielen k najväčším morálnym povinnostiam a prejavom kultúrnosti, ale aj k hlavným predpokladom prosperity Podmalokarpatského regiónu i celého zázemia Bratislavy.

8. Preferovaný rozvojový scenár

Vychádzajúc z vlastných výskumov, z poznania silných a slabých stránok regiónu, príležitostí a ohrození, platných rozvojových dokumentov, ako aj z názorov predstaviteľov verejnej správy v dotknutom území môžeme formulovať niekoľko variantných rozvojových scenárov (napr. prolungačný, retardačný, kvantitatívno-rastový, konzervatívno-ochranný, katastrofický ai.).

Z viacerých možných scenárov budúceho vývoja Podmalokarpatského regiónu navrhujeme preferovať scenár účinnej ochrany a rozumného využívania prírody, krajiny a kultúrneho dedičstva na báze prevažne kvalitatívneho, udržateľného rozvoja, zabezpečujúci dlhodobu udržateľnú prosperitu, založenú na dôslednej ochrane ako aj na citlivom a rozumnom manažmente a zveľaďovaní hodnôt tunajšej krajiny. Podmalokarpatský región by sa mohol stať modelovým územím na realizáciu udržateľných foriem dopravy, energetiky, poľnohospodárstva, odpadového hospodárstva, bývania, služieb, rekreácie a ďalších aktivít, ako aj na implementáciu koncepcie trvalo udržateľného regionálneho rozvoja a záväzkov, vyplývajúcich pre nás z Európskeho dohovoru o krajine. V rámci tohto scenára by išlo o kombináciu účinnej ochrany prírodných a kultúrnych hodnôt s podporou vzniku a rozvoja staronových či úplne nových, regionálnym podmienkam zodpovedajúcich aktivít a s nimi spojených pracovných príležitostí. V posledných rokoch sme tu svedkami celého radu aktivít a zámerov, ktoré víziu premeny tohto regiónu na modelové územie trvalo udržateľného rozvoja robia stále reálnejšou.

Pri realizácii projektov na účinnejšiu ochranu a zlepšenie manažmentu krajiny malokarpatskej a podmalokarpatskej krajiny je možné využiť - okrem už spomínaných - aj celý rad ďalších medzinárodných podporných mechanizmov (napr. Nórskeho finančného mechanizmu, Štrukturálne fondy EÚ, INTERREG a ďalšie grantové projektové schémy).

9. Stav, vývoj a perspektívy kultúrnej krajiny Podmalokarpatského regiónu vo svetle Európskeho dohovoru o krajine

Z viacerých čiastkových cieľov projektu sa v tomto príspevku bližšie venujeme teoreticko-metodologickému pozadiu a doterajším výsledkom analýzy a kritického štúdia (*screeningu*) jestvujúcich strategických rozvojových dokumentov, platných pre dané modelové územie a ich konfrontácii so záväzkami, vyplývajúcimi pre nás z Európskeho dohovoru o krajine

(EDoK). K doterajším výstupom takto ponímaného integrovaného prístupu ku krajine patrí najmä vytvorenie algoritmu procesu *screeningu* a jeho prvé výsledky (bližšie pozri Huba, Šebo, 2010). Na to bude nadväzovať výskum percepcie identifikovaných javov, vrátane hodnotenia disproporcií medzi skúmanými dokumentmi, reálnou krajinou a jej žiaducim cieľovým stavom v zmysle Európskeho dohovoru o krajine spolu s návrhom opatrení na eliminácii týchto disproporcií.

Prvé zistenia na základe *screeningu* dokumentov:

- aktuálny boom v príprave nových rozvojových dokumentov (čiastočne súvisí s požiadavkami/podmienkami EÚ),
- kvalita aj rozsah dokumentov sú – až na výnimky – priamo úmerné veľkosti a významu toho-ktorého sídla,
- mnohé spoločné vlastnosti dokumentov súvisia s príbuznými vlastnosťami krajiny v celom skúmanom regióne ako aj so spoločným rámcom, daným rozvojovými dokumentmi na vyšších hierarchických úrovniach (regionálna, národná, medzinárodná),
- spoločné črty dokumentov súvisia aj s tým, že oprávnených spracovateľov je limitovaný počet, a tak viacero dokumentov pochádza od toho istého autorského kolektívu,
- vo väčšine dokumentov sa nespomínajú len záležitosti ekonomického a sociálneho rozvoja, ale aj životného prostredia a kultúrneho rozvoja,
- vo väčšine dokumentov sa viac-menej predpokladá aj participácia verejnosti na ich príprave a pri následnej implementácii a rozhodovaní,
- inovatívne prístupy a vízie sú vzácnosťou,
- integrované prístupy sa spomínajú viac v proklamatívnej rovine ako pri návrhu praktických opatrení.

Kľúčové prvky, resp. požiadavky, vyplývajúce z Európskeho dohovoru o krajine

- kľúčová úloha verejnosti pri manažmente krajiny,
- zvyšovanie informovanosti a povedomie verejnosti o hodnotách krajiny,

- participácia a angažovanosť verejnosti na ochrane a udržateľnom manažmente hodnôt krajiny,
- krajina ako základ miestnej identity,
- krajina vo vzťahu k miestnej kultúre (kultúram),
- vzhľad a scenéria krajiny,
- krajinná rôznorodosť (diverzita) ako významný atribút krajiny,
- krajinné plánovanie,
- cieľová kvalita krajiny,
- percepcia krajiny,
- prínosy produkované krajinou,
- integrácia krajiny a jej hodnôt do plánovacích dokumentov a rozhodovacích procesov,
- spolupráca v záležitostiach, týkajúcich sa krajiny, a to na všetkých hierarchických úrovniach.

Protirečenia:

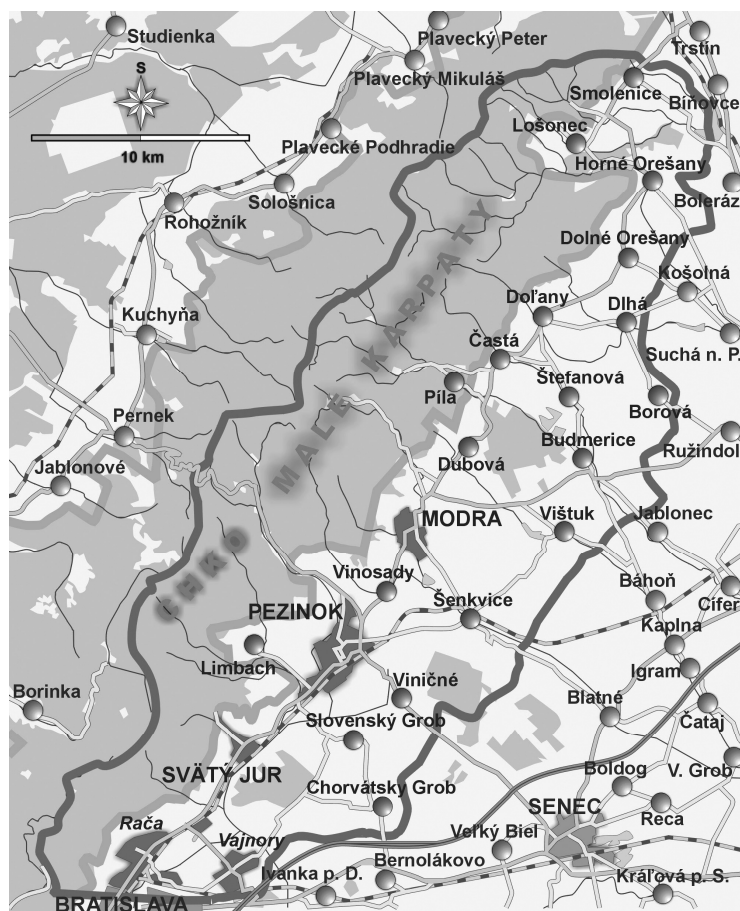
- rozvoj/ nárast (počtu obyvateľov, sídiel, ekonomických aktivít a pod.) vs. regulations,
- ochrana kultúrneho dedičstva vs. nova výstavba/transformácia/inovácia,
- vidiecky charakter regiónu vs. poloha v bezprostrednom susedstve Bratislavy so silnými sub-urbanisation tendenciami,
- "lokálpatriotizmus" vs. tlak globalizácie,
- konflikt materiálnych a nemateriálnych hodnôt,
- realita vs. predstavy,
- prístup zhora-nadol vs. zdola-nahor,
- krátkodobá vs. dlhodobá optika,
- pragmatizmus vs. vízie.

10. Záver

Malokarpatská a podmalokarpatská krajina sa môže stať (a čiastočne už aj je) pozitívnym príkladom toho, ako sa dá harmonicky spojiť úsilie o ochranu prírody a krajiny so zvyšovaním kvality života a prosperity miestnych obyvateľov.

Každopádne si takéto úsilie zaslúži všestrannú podporu na všetkých úrovniach: od medzinárodnej, až po miestnu a je výzvou pre verejnú správu, miestnych podnikateľov, vedu a výskum, mimovládne organizácie, ako aj pre ďalšie zainteresované subjekty.

Z viacerých čiastkových cieľov projektu sa v uvedenom príspevku bližšie venujeme teoreticko-metodologickému pozadiu a doterajším výsledkom analýzy a kritického štúdia (*screeningu*) jestvujúcich strategických rozvojových dokumentov, platných pre dané modelové územie a ich konfrontáciou so záväzkami vyplývajúcimi z Európskeho dohovoru o krajine a ďalších relevantných dokumentov. Finálnym výstupom tejto časti projektu bude formulovanie strategických cieľov a želateľného alternatívneho rozvojového scenára/scenárov s cieľom zachovať komplex hodnôt kultúrnej krajiny sledovaného regiónu a zohľadniť pri tom zistenia vyššie uvedeného výskumu. Paralelne s rozvojom poznania a príspevkom k skvalitneniu plánovacích a strategických dokumentov je našim cieľom podpora participácie verejnosti na starostlivosti o krajinu ako súčasť kultúrneho dedičstva.



Mapa Podmalokarpatského regiónu na rozhraní Malých Karpát a Podunajskej nížiny

Literatúra

- Atlas obyvateľstva Slovenska* (2006). Bratislava: Univerzita Komenského, Prírodovedecká fakulta, 168 s. ISBN 80-223-2190-7.
- BLEHA, B. - VAŇO, B. (2008): *Demografická budúcnosť okresov Slovenska: Približovanie či divergencia*. Bratislava: INFOSTAT .Výskumné demografické centrum, Edícia: Akty, 84 s. ISBN 978-80-89398-00-3.
- COUNCIL OF EUROPE (2000): *European Landscape Convention*, CoE, Florence, 2003.
- UN ECE (2003): *Dohovor o ochrane životného prostredia a trvalo udržateľnom rozvoji Karpát (Karpatský dohovor)*, Kyjev, 2003.
- FORMAN, R.T.T. - GODRON, M. (1993). *Krajinná ekologie*. Praha: Academia, 583 s.
- HANUŠIN, J. - HUBA, M. - IRA, V. - KLINEC, I. - PODOBA, J. - SZÖLLÖS, J. (2000). *Výkladový slovník termínov z trvalej udržateľnosti*. Bratislava : Spoločnosť pre trvalo udržateľný život v SR (STUŽ/SR), 158 s. ISBN 80-968415-3-X.
- HUBA, M. – ŠEBO, D. (2010): *Vital Landscapes international project with the participation of the Institute of Geography SAS*, manuscript, Geografický ústav SAV. 18 s.
- PODOLÁK, P. (2006). *Vnútoraná migrácia na Slovensku*. In: Mládek, J., Kusendová, D., Marenčáková, J., Podolák, P., Vaňo, B. (eds.): *Demogeografická analýza Slovenska*. Bratislava, Univerzita Komenského, pp. 73 – 77. ISBN 80-223-2191-5
- PODOLÁK, P. (2007). *Geografické aspekty suburbanizácie a priestorový pohyb obyvateľstva*. *Životné prostredie*, 41 (6), 298 – 302.
- Pohyb obyvateľstva Slovenskej republiky podľa obcí v rokoch 1971-2009*. Materiály štatistického úradu SR, Bratislava.
Od r. 1992 dostupné na <http://portal.statistics.sk/showdoc.do?docid=6674>
- Sčítanie ľudu, domov a bytov 1991. (1992). Bratislava: Štatistický úrad SR.
- Sčítanie ľudu, domov a bytov 2001. (2001). Bratislava: Štatistický úrad SR.
- Štatistický lexikón obcí ČSSR 1974*. (1974). Praha: Federální statistický úřad, Praha, 860 s.
- Štatistický lexikón obcí Slovenskej republiky 1992*. (1994). Bratislava: Štatistický úrad SR, 279 s.
- <http://whc.unesco.org/en/activities/477/>

Summary

The objective of article is to present some of so far accomplished studies by the team of geographers from the Institute of Geography SAS for the international project of *Vital Landscape* concerning integrated approach to conservation of cultural landscape values in the region below the Little Carpathians. Research approach in this case is based on the study of natural, cultural and social characteristics of the region, in screening of strategic documents with emphasis on parts that directly concern landscape, confrontation of this documents with the real state and development of landscape in the light of the European Landscape Convention.